

Հաղորդումներ տալիս անկասկապ
Մեզ այդ մասին,
ԵՎ կարոտներն՝ անմեկնելի
Մեր արյան մեջ,
Որ դժկար ենք մեկ-մեկ տանում,
ԵՎ մորմոքներն այն անառիթ,
Որոնք հաճախ
Չենք հասկանում : (էջ 137)

Ըստ էության՝ «Մի ուրիշ, անհայտ մոլորակից» շարքը ներկայացնում է Մ. Մարգարյանի բանաստեղծական ուստոպիան, որով փորձում է միս ու արյուն հաղորդել իր երագներին: Իսկ այդ երագներում նա երևակայում է հեքիաթային մի աշխարհ՝ շքեղ ու հարուստ գույներով, ուր մեր ծոռները «կվերծանեն պատմությունն իրենց ապ ու պապերի»: Բանաստեղծուհին փորձում է իրար շաղել ուստոպիականը իրականի, երևակայականը՝ առօրեականի հետ: Ո՞վ իմանա, հարցում է անում նա՝ մի խոհուն համոզմունքով, թերևս այդ հեքիաթայինը պայմանավորված է մեր ու մեր օրերի շնչառությամբ, այս ժամանակների հեքով, մարդկային տենչերի, ուրախությունների ու տխրությունների ալիքներով: Պատահական չէ, որ այլ մոլորակների պտույտներում, սլացքների ու թռիչքների պահին արձակած ռադիոալիքների մեջ Մ. Մարգարյանը նորոգում է «մեր մորմոքը հին»՝ արդեն տիեզերական հարց դարձած: Նա կարծում է, որ այդ դեպքում կլսեն մեզ, կզգան մեր սրտերի ռիթմերը գաղտնի:

«Մի ուրիշ, անհայտ մոլորակից» շարքի բանաստեղծությունները կապվում ու լրացնում են մի-մյանց մտահղացման միասնությամբ, գաղափարական ամբողջությամբ ու գեղարվեստական հնչեղ ե-րանգներով: Ասես սյուժետային մի գիծ, ներքին տրամաբանությամբ, իրար հյուսելով շարքի երգերը՝ ընդհանրացնում է հեղինակի գեղարվեստական նպատակադրումը՝ ստեղծել ուտոպիականի կենդանի պատրանքը: Եվ պատկերվում են հեքիաթային այդ իրականության տեսիլքները՝ ոսկեգիսակ աղջիկ-ներ, որոնք խումբ-խումբ աստղահյուս կողովներով շաղ են տալիս ոսկե բռնակներով աղամանդե գործիքներ, որոնցով պետք է արեգակնային կայաններ կառուցեն ու աստղալարեր քաղեն մոլորակից մինչև մոլորակ: Ամեն ինչ այդտեղ ողողված է սիրով, ծափ ու ծիծաղ են շուրջ բոլորը, խնդության կանչ ու կարկաչ: Շարքն ավարտվում է ուտոպիական այդ աշխարհի ու մեր հողագնդի ընդգծված հակադ-րության պատկերով, որի բարոյաբանական կարգախոսը դարձյալ լավի, բարու, գեղեցիկի հաստա-տումն է. ինչու՞ են՝ հողագնդի մարդիկ այդպես դաժանորեն աղքատացնում իրենք իրենց, ինչու՞ են անհաշտ, հնարավո՞ր չէ իրենց գլխին չդիգեն այդքան ծանր ու դժվար հարցեր, անլուծելի խնդիրներ, «ինչու՞ են ջնջել գույներն իրենց հոգում, այսքան շքեղ, այսքան ընտիր»:

Արևի տենչամբը, ալիներգությունը, որ հայ դասական պոեզիայի հաստատուն ավանդույթներից է ու փոխանցվելով հաջորդ սերունդներին՝ հասել է մինչև ժամանակակից պոետներին, Մ. Մարգարյանի ստեղծագործության մեջ կայուն հիմքեր ունի՝ կապված նրա աշխարհայեցողության ու երևույթների ընկալման հետ:

«Կանաչ, կարմիր երգ» փոքրիկ շարքում, որը հասցեագրված է մանուկներին, Մ. Մարգարյանը կրկին «որոնում» է «Նոր մոլորակներ» -«երջանկության աստղե ճամփաները» գտնելու համար: Կյանքի մշուշների մեջ բանաստեղծուհու կարոտները ելք են փնտրում, ու նա համոզված է, որ «կգտնեն անշուշտ»: Այդ համոզմունքով է նա «կանաչ, կարմիր երգեր» վառում մանուկների համար, որ նրանք հեռավոր աշխարհների երազանք ունենան կյանքում և վաղվա երջանիկ օրվա բաղձանք ու հավատ:

Վարդան Գրիգորյանի երրորդ պատմական վեպը լույս տեսավ 1988-ին ու դարձավ նրա կարապի երգը: Վեպը կոչվում էր «Մանյա այրք»: Բավականին երկար էր աշխատել այս ստեղծագործության վրա և առաջին տարբերակը, որ լույս էր տեսել «Գարուն» ամսագրում, խորագրված էր «Լույս և խավար»:

[illegible]

Փոխհստիսայական վերացարկունմներ չեն սրանք, ոչ էլ անհող խորհրդածություններ: Ժամանակի մարդկային-հասարակական մակընթացությունների և տեղատվությունների իրական պատկերն էր, ճշգրիտ բնութագրությունը, որը հիմք է դարձել Վ. Գրիգորյանի համար գեղարվեստական-հոգեբանական զարգացումներով ազգային քաղաքական ուղղվածություն տալու »Մանյա ալոք« պատմավեպին:

¹ Ա. Ասիհնյան, Վարդան Գրիգորյանի պատմավեպը, Ե., 1997, էջ124:

² Հարդան Գրիգորյան, Մանյա Այրք, Ե., 1988:

³ Տե՛ս «Գրական թերթ», N 16, 1985:

Վիպասանը գրել է, թե պատմաշրջանը բարդ էր և խառնակ, քրիստոնեության մուտքի և հեթանոսության կործանման իրադարձությունները ավանդվել են սերունդներին հիմնականում տեսիլքների, վկայությունների, հրաշքների կամ սրբերի վարքերի ձևով: Իմ նպատակն է եղել, շարունակում է նա, գեղարվեստորեն պատմավեպի ժանրային հնարավորություններով վերականգնել պատմաշրջանի իրական պատկերը: Ձգտում են ոչ թե լուր առասպելի ժխտմանը ու »իմ տարբերակի մատուցմանը, այլ դիցաբանական մշուշով քողարկված իրականության բացահայտմանը, ոչ թե սրբերի ու վկաների պսակագեղծմանը, այլ հանձնիս նրանց՝ իրական անձանց ու կենդանի գործիչների տեսնելու«:

Միաժամանակ Վ. Գրիգորյանը պարզում է վիպասանի իր գերխնդիրը՝ հայ հեթանոսական անցյալի մշակութային արժեքների ու նոր՝ քրիստոնեական գաղափարախոսության փոխհարաբերությունը, այն անհաշտ ու դաժան պայքարը, որ քրիստոնեությունը Հայաստանում պետական կրոն ճանաչելուց հետո չդադարեց հարյուր տարի և Մեսրոպ Մաշտոցի գրերի հանճարեղ գյուտով ավարտվեց հոգուտ ազգային:

Գրիգոր Լուսավորիչը ողջ կյանքում եղել է աներեր ու աննահանջ, ապրել է երկար, բայց մշտապես անհանգիստ: Վեպն սկսվում է խորհրդանշական մի պատկերով, ուր հեղինակը հերոսի վախճանը ներկայացնում է որպես սկիզբ, քանզի նրա կենսապատմւմ՝ երկու ծայրերով՝ մուտքով և ավարտով, գրեթե նույնական են, թեև տանջալից տասներեք տարիների խորվիրապայան չարչարանքներից հետո Հայաստանում դարձել էր թիվ երկրորդ մարդը՝ Տրդատ արքայից հետո: Իր իսկ արգելած մավասարդյան տոնից վերադարձող հովիվները գտել էին նրան Մանյա այրք լեռան բարձրունքներում մեռած: »Ընկել ու գետնատարած մնացել էր չհնձված ծաղկոցի մեջ, ոտքերը դեպի արևելք, թևերը հյուսիս ու հարավ, բաց աչքերը հառած երկնքին...«: Վ. Գրիգորյանը գրում է նաև, որ գլուխը դեպի արևմուտք էր ու »նման էր աշխարհի չորս կողմը խորհրդանշող հնագույն նշանին, որ իր հավատի հետ բերել ու բարձրացրել էր հայոց աշխարհի վրա«: Պարադոքս էր, տեղ Մատված, երկնային պատիժ էր, որ երկրի հզորագույն դեմքերից մեկը կյանքի վերջում մեռնակյաց էր դարձել, ապրում էր ճգնափորի իր քրճերում, մեռավ մեռության մեջ, յոթ օր ու զիշեր մնաց լքյալ ու անթաղ, իսկ արևից ու քամիներից դադարված ու չորացած նրա դին, առանց ճանաչելու հողին հանձնեցին հեթանոսները՝ անաղոթք ու անխաչ: Վիպասանի գրչի տակ մոայլ գույներն ավելի են թանձրանում. հարյուրավոր եպիսկոպոսներ ու քահանաներ էր օծել՝ ոչ որ չկար շուրջը, խաչապաշտ էր դարձել մի ամբողջ երկիր, մի խաչ չգտնվեց, որ վրան դրվեր: Փոխանակ իր հաստատած միանձնուհիները արցունքով ողորդեին գերեզմանը, մավասարդյան հորդառատ անձրևն էր թրջում հողաթումբը: Եվ ամենաարտասովորը՝ նրա ոսկորները կմնային լքյալ ու մոռացված, մասունք չէին դառնա տարիներ հետո, եթե չլիներ հեթանոս քրմապետ Վահևույնյաց Վրույրը, նա, ում ամենից շատ է հետապնդել ու հալածել Գրիգոր Լուսավորիչը: Քրմապետ Վրույրն էր նրան ետևից Մանյա այրք, մավասարդյան հորդառատ անձրևն էր թրջում հողաթումբը: Նրա ոսկորները կմնային լքյալ ու մոռացված, մասունք չէին դառնա տարիներ հետո, եթե չլիներ հեթանոս քրմապետ Վահևույնյաց Վրույրը, նա, ում ամենից շատ է հետապնդել ու հալածել Գրիգոր Լուսավորիչը: Քրմապետ Վրույրն էր նրան ետևից Մանյա այրք լեռը բարձրացել, նրա մեծ սնվել արմատներով և նրան դուրս հանել մոռացությունից, որ հետո արժանարար սրբի լուսապսակի:

Վ. Գրիգորյանը ոչ միայն չի սիրում պատմական հերոսներին գուտ գովերգել, դափնեպսակով զարդարել, այլև հաճախ կոպտությամբ ցույց է տալիս նրանց թերությունները, ամենախիստ բնութագրումներով ներկայացնում նրանց հանդեպ եղած աղ մարդկային, եղ հասարակական վերաբերմունքը: Վարքագիրները, գտնում է հեղինակը, որոնք հմտացել էին Աթենքի դպրոցներում, հետո են հյուսել Գրիգոր Լուսավորչի առասպելը: Երբ դեռ լուսավորիչ չէր և սուրբ՝ նրան ատողները ավելի շատ էին, քան պատվողները, նա քիչ էր կառուցել, շատ կործանել: Երբ դեռ Գրիգոր էր ընդամենը, մախկնում Սուրեն, գլխին Հիսուսի պես փշե պսակ հագրին, որ հետո փոխարինեն լուսապսակով, Խոր Վիրապ իջեցրին՝ հետո երկինք բարձրացնելու համար:

Վիպասանը բնութագրում-գնահատումների այս միջոցը ստեղծել է որպես Գրիգոր Լուսավորչի կենսապատմւմ ներկայացնելու գեղարվեստական հնարանը: Այդպես վարվել է նաև՝ Հավերժական վերադարձ « և » Դար կորստյան « երկերում: »Մանյա այրք« պատմավեպում Վ. Գրիգորյանը դիմել է այդ հնարանին ոչ միայն Գրիգոր Լուսավորչի կերպարը կերտելիս, այլև՝ Տրդատ արքայի, հեթանոս քրմապետ Վահևույնյաց Վրույրի, Մկրտչյաց Սողոկի և այլոց: Հնարանը՝ հեղինակին հնարավորություն է տվել աղ խնայելու վիպական տարածքը՝ սյուժետային գծերը խտացնելով հարմար ձևի մեջ, աղ սեղմելու նկարագրական հատվածները՝ փոխարինելով դրանք դիպուկ բնութագրումներով, աղ խուսափելու հերոսների »մատուցման« ընդունված կաղապարային եղանակներից:

Գրիգորը, շարունակում է վիպասանը, հավատարմորեն ծառայել է Տրդատ արքային, նրա հրամանով բանտ նետվել, տասներեք տարի մնացել արգելակված՝ կատարելով նրա կամքը՝ հանձն առել հավատափոխության դժվար առաքելությունը: Հայոց առաջին հայրապետը խորտակել է տալիս

հայոց հին աստվածների տաճարներն ու արձանները՝ Վահագնի, Աստղիկի, Անահիտի, Կեսարիայում օծվելով Հայաստան աշխարհի քահանայապետ՝ մոլեռանդ խաչապաշտների նախարարական գործակալների և թափառաշրջիկների ահռելի ամբոխով, եկավ հայոց հին կուռքերը տապալելու, հեթանոսական հավատը ջնջելու երկրի երեսից: Որքան էլ նա սկզբում կամենում էր Հայաստանում քրիստոնյա առաջին եկեղեցին հարյուր տարի առաջ հիմնած Բարդուղիմեոսի փայտյա խաչով ոգևորել մարդկանց, ոչ որ չէր հավատում ու չէր գնում նրա ետևից: Ոսկյա, արծաթյա ու պղնձակուռ հին աստվածների արձաններին երկրպագողներն ինչպե՞ս հավատալին փայտյա խաչի զորությանը: Գրիգորը լավ էր հասկանում, որ հավատափոխությունը կարող է իրականություն դառնալ մեծն Տրդատ արքայի միջոցով: Ժողովուրդը ոչ թե խաչի, այլ արքայի ետևից գնար: »Հայոց հզոր արքայի, որին ավելի էին հավատում, քան հին ու նոր աստվածներին, ավելի երկրպագում, քան կուռքերն ու խաչը«: Հայրապետի հոգեբանության մեջ վիպասանը նրբորեն առանձնացնում է մի գիծ, որը նրա մարդկային նկարագրի իմաստով հասկանալի է ու ճիշտ նկատված: Վերջին հաշվով Գրիգորն էլ դարձել է Տրդատի հնազանդ մարդը, հալածական մարգարե է Խոր Վիրապում՝ սրբի լուսապսակով, Մեծն Տրդատը վճռեց ու հանեց արգելափակումից, հայրապետական վեղար հագրեց, »գրծեց խոստովանողի ու սուրբ վկայի փառքից, իշխանություն տվեց, հալածականից հալածող դարձրեց«: Որպես մարդ-անհատ հոգեբանորեն սա ծանր է տանում Գրիգորը: Բայց կար նաև մյուս կողմը՝ հայոց երկրի, հայ ժողովրդի հավատի խնդիրը: Տրդատը ուժն էր երկրի ու ժողովրդի, ինքը՝ հույսը: Երկուսի դաշինքն անհրաժեշտ էր՝ արքան սարսափով էր ազդում, ինքը՝ հույսով, և հավատափոխության ճանապարհն անհամեմատ դյուրին ընթացք ունեցավ, քան ինքն էր սպասում: Իսկ երբ Տրդատը խախտեց դաշինքը, Հին Հայաստանի երեք կուռքերի՝ վերջին երեք սյուների առաջ միայնակ թողեց, Գրիգորն անիծում էր դաշինքի օրը: Նա տեսնում էր, որ մարդիկ շարունակում են երկրպագել հին աստվածներին, որ քուրմերը մեհյաններում, տոնական հանդերձանքների մեջ, բազիմներում զոհեր են մատուցում և հիմներ ծոնում Վահագնին, Անահիտին, Աստղիկին: Հեշտ չէր ավելի քան երկու հազարամյակ տեղ ու տիրական կուռքերից զրկվելը: Վ. Գրիգորյանը հին ու նոր հավատքների բախումն ու անցումային շրջանը պատկերում է բարդ կապերով, դաժան բախումներով, անսամ լրբերով: Մարդկային ցեղն ըստ վիպասանի, հոգնել էր արդեն ուժի ու գեղեցկության պաշտամունքից և կամենում էր աստվածացնել անմյուսեղները, ժխտելով երկրային կյանքը՝ ձգտելով էր անմահության: Այո, նոր հավատի առաջ անգոր էին դառնում երկրային աստվածները, քանի դեռ նոր հավատը մարդկանց հոգում երևում էր որպես լույս, քանի դեռ փայտյա խաչը կողոպտված մեհյանների ոսկուց ու արծաթից չէին կոփվել, քանի դեռ նոր հավատի վարդապետության ունայնությունն էլ մարդը չէր գիտակցել, քանի դեռ մարդուն աստվածացնելով ու երկինք տանելով՝ կրկին չէին թողել միայնակ ու աննեցուկ: »Խորտակված մեհյանների փոխարեն եկեղեցիներն էին վեր խոյանում, կուռքերի փոխարեն խաչեր էին կանգնեցվելու, այրված մեհենագրքերի փոխարեն նոր հավատի սրբերին ու վկաներին վարքերն էին գրվելու, ավերից ելած կյանքը կրկին հունն էր վերադառնալու, սակայն նոր հավատին ապավինած՝ նոր Հայաստանն այլևս երբեք չէր վերականգնելու երբեմնի հզորությունը: Հայոց թագն այլևս երբեք չէր շողալու մախկն փայլով«:

Վիպասանը շարունակում է դարձակետային շրջանի հակասական, ժխտող ու հաստատող երևույթների փաստագրումը ոչ որպես որևէ պատմական անձնավորության սոսկական կամքի ու քմահաճույքի, ինչ-որ դիպվածի կամ պատահական հանգամանքների արտահայտություն, այլ իբրև ժամանակի պարտադրանք, պատմական անհրաժեշտություն: Գրիգորը խաչապաշտության տարածման օրհանկիրը եղավ, բայց համոզված էր, որ խորտակված մեհյաններից հալածական Հայկ մահապետի ռազմաշունչ ոգին անվերջ թափառելու է և հանգրվան չի գտնելու նոր հավատի տաճարներում: Լայնալիճ ու աղեղնավոր Հայկը պետք է հասկանար, որ ուժի ու գեղեցկության, վայելքի ու ազատության, իմաստության ու պողաբերության սյուների կողքին պետք է բարձրանա նաև հույսինը, որը վիստվածների, թույլերի ու միայնակների ապավենն է: Վերջիններս էլ կործանեցին հզոր կուռքերը, ազգը թողեց հայրենի աստվածներին, խաչվածի չարչարանքը երկրպագեցին, երկնքում չեղած հանգրվանը երազեցին, բայց միևնույնն է...»մախկնի մեծն ու վայելքն էին կառավարելու աշխարհը«:

Այս գիտակցությունն է Գրիգոր Լուսավորչին կյանքի վերջում տանում դեպի Մանյա այրք լեռը՝ ճգնակեցության, կույս Մանիի հանդեպ ունեցած ու չիրականացած սե՛րը նրան ձգեց սիրած աղեկա անունով կնքված լեռան բարձրունքները, ուր և վախճանվեց մեռակ ու անտերունչ: Գուցե աղ մեկը, աղ մյուսը: Բայց հեղինակի փիլիսոփայությունը հանգում է այն գաղափարին, որ կյանքը հավերժական պտույտի մեջ շարունակ վերադառնում է իր մախկն կետին՝ կերպափոխություններով հանդերձ: Մանյա այրք լեռը մեղիկ արահետով բարձրանալիս՝ Գրիգորը համոզվում է, որ »այս կյանքում իրեն վիճակված չէ դյուրին ճանապարհ, գլխին պինդ նստած քահանայապետական վեղարը ճանապարհ դառը կատակ է, կրծքին կախված ոսկյա խաչը՝ ավել:որդ բեռ պարանոցին, իրենն այս կյանքում Բարդուղիմեոսի փայտյա խաչն էր, խոսքն ու մահատակությունը«: Սակայն բարձրանում էր, որպեսզի մեկ

անգամ էլ հաստատուեր հոգու հավատի գերազանցությունը կուտքերի նկատմամբ: Դա կուզենար հաստատել և ուրախ էր, որ ինքը նահատակությամբ ու ոչ թե ուժով էր հաստատում ճշմարտությունը:

Գրիգորի մանկության ու պատանեկության տարիների կյանքը վեպում ներկայացված է վարքագրի համառոտ ու վավերական փաստերով, ճեպանկարային ուրվագծերով: Նա ասել է բռնություններ, իրեն փախցրին հունաց Կեսարիա քաղաքը, բայց միշտ ականջներում էր այդ ամենի արձագանքը, որովհետև ետևից շարունակ կանչում ու հիշեցնում էին: Գտնվեցին բարի մարդիկ, որոնք սիրով շրջապատեցին իրեն, ինքն էլ շատ սիրեց Աստծո Փրկիչ Որդուն՝ Հիսուսին, որի չարչարանքների, նահատակության ու հարության պատմությունը կարդում էր հունարեն: Այս օրերին նա տեսել էր թշվառների, մուրացիկների ու անապատացիների խմբեր, ցավել նրանց համար, բայց հետո ընտելացել բռնությանը, ավերել Աշտիշատը՝ հեթանոսների մայր քաղաքը՝ նվիրվելով Քրիստոսի հավատին: Նա հենց հավատն է համարում հրաշքը, որը յուրաքանչյուրի մեջ է. »Աստծո որդու մեջ ճանաչիր քեզ, հավատա հոգու անմահությանն ու հավերժությանն ու քոնն է տիեզերքը«: Ըստ նրա՝ յուրաքանչյուր որ այդ խորհրդով պետք է ապրի, սրա մեջ փնտրի հրաշքը:

Մակայն Գրիգորը մեղանչել է սեփական հավատի դեմ փայտյա խաչն ու քարոզը խեղճ գտնվեցին խեղճ գտնվեցին, և ինքը գործեց հրով ու սրով, մահ ու ավեր բերեց մարդկանց: Իսկ վերջիններս սպասում են արդար հատուցման՝ որպես հին աստվածների անեծքի կատարում:

Վ. Գրիգորյանն այս ամենը տվել է Գրիգոր Լուսավորչի վերապրումների, մտապահումների կամ վերհուշերի ձևով՝ վեպի մուտքային հատվածներում՝ դեպքերի ընթացքը սկսելով վերջից՝ Գրիգոր Լուսավորչի կյանքի ավարտից, երբ նա բարձրանում է Մանյա այրք լեռը՝ ապաշխարհելու և իր հանգիստը գտնելու առօրյա ժխտից ու քառսից: Հերոսների կյանքի անդրադարձները վերհուշային արտահայտչամիջոցներով, որոնց դիմել է ու մեծ հաջողությամբ կիրառել »Հավերժական վերադարձ«, »Դար կորստյան« և »Մանյա այրք« պատմական երկերում, երկրորդ պատմավեպում նույնիսկ դարձել էպիկական պատմության միակ ձևը: Վ. Գրիգորյանին հնարավորություն են ընձեռել ազատորեն վարվել ժամանակների հետ, անցյալն ու ներկան շաղել իրար, մոտեցնել կամ հեռացնել, դրանով իսկ՝ կատակային հատվածների ընդգրկումները հարստացրել են սյուժետային ճյուղավորումները, կերպարների զարգացման ու բնութագրումների առավել ընդարձակ դաշտ ստեղծել, արտոնել հեղինակին իր մոտեցումներն ու գնահատությունները մշակել պատմականորեն օբյեկտիվ չափանիշներով:

Մանյա այրք լեռը ելնելիս՝ Գրիգոր Լուսավորչի վերապրումների մեջ չէր կարող տեղ չունենալ ու չվերակենդանանալ հեթանոսների մեծ քրմապետը՝ Վահուդյաց Վրույրը, որից թեպետև ամբողջ գործունեության ընթացքում ձգտել է խուսափել, սակայն միշտ կանգնած է եղել իր ճանապարհին: Կանգնած է և հիմա՝ լեռը բարձրանալիս, իր վերջին հանգրվանում: Լուսավորչին ասես պարզ տեսնում է նրա կերպարանքը, »կոռապաշտներից միակը, որի առաջ կարկամել էր ու կորցրել մտքի թելը«: Վիպասանի նպատակամիտումը հստակեցնում է կերպարի մարդկային հոգեբանական գծի էությունը: Մանյա այրքի վերելքը՝ Գրիգորին պարտադրել է սեփական խիղճը, ու վերելքի արահետներով բարձրանալիս անընդհատ մտածել է, թե ուր որ է լեռներից մի ժայռաբեկոր պետք է գլորվի ու նահատակի իրեն: Ըստ նրա՝ դա կլինեք արդար հատուցում, քանի որ ինքը նահատակել է հարյուրավորների, հազարավորների: Ու զարմանում է, թե ինչու:

Ժայռաբեկորը չի պոկվում: Իր մտապատկերում վերստին հառնող քրմապետ Վրույրը Գրիգորին մղում է նույն չարչարանաց խոհերին. ըրքա՞ն է իր մեղքը հին հավատի կործանման մեջ, չէ՞ որ վաղ թե ուշ միևնույնն է, մեռնելու էր հին հավատը: Ամենաջերմեռանդ քրմերն էլ գիտեին իրենց ճակատագիրը: Բացառություն էր միայն Վահուդյաց մեծ քրմապետը: Տրդատ արքան էլ համոզված է, որ վերադարձ չկա և հիմա լքել է իրեն, վրեժ է լուծում. »Հիմա տես, որ առանց ինձ ոչինչ ես, ոչ թե դու, այլ ես հաղթեցի քեզ՝ ընդունելով հավատդ: Առանց ինձ, նման կմնալիք այն արկածախնդիր մարգարեներին, որ փրկության քարոզով ամեն զարման հետ հայող հողն էին թափանցում Միջագետքի ու Կասպա-դովկիայի կողմերից, բայց քարկոծ լինում հավատարիմ հպատակներիս ձեռքով«: Խաչապաշտն ասես ինքնաարդարացման եզրեր է որոնում՝ կառչելու դրանցից ու իր խղճի ու խաչի առջև անպարտ երևալու:

Վ. Գրիգորյանը սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի կողքին ու նրան զուգահեռ, Մանյա այրքի ժայռոտ բարձրունքներում, վերակերտում է նաև հասարակ մահկանացու Գրիգորին: Բարդուղիմեոսի ժաչը վեր պարզած աղոթք մրմնջալիս՝ հերոսի մտքերը ոչ թե Աստծո կամ նրա որդու հետ էին, այլ Կեսարիա տանող փախուստի ճամփաներին, իրեն ապաստան տված ու փաղաքուշ ձեռքերով խնամած կապա-դովկուհու հետ, կնոջ՝ Մարիամի աստվածավախ աչքերի և որդիների՝ Վրթանեսի ու Արիստակեսի հետ: Նրա հիշողությունները թափառում էին չքմաղ Մանիի շուրջը, որի նկատմամբ Գրիգորի սերը փապասանը պատկերել է բնարական մեղմությամբ, ասես ծանոթ ու վարակիչ մեղեդի ես լսում, ուր խառնված

են մեկմեկու զվարթ ու թախծոտ հնչյունները: Այս հատվածներում մանրամասներն են տրված Գրիգորի գինվորական ծառայության, Մարիամի ու Մանիի հետագա ճակատագրերի, նրա թափառումների, ճամփորդության, Տրդատի հետ ունեցած կապերի ու բախումների վերաբերյալ: Եվ հուշ-խոհերի շղթան դարձյալ բերում, կանգնեցնում է նրան սիրած աղջկա անունով կոչվող լեռան գագաթին՝ մերթ ինքնաժխտման, մերթ ինքնահաստատման, ծանր մտատանջումների որոգայթում:

Ինչպես խորհում է Վրույրը՝ Գրիգորը և նոր հավատի կողմնակիցները »գուցե վերջին պահին հասկանան իրենց ժխտած մարմնի գինը, որ անշունչ տիեզերքում չկա, դրանից ավելի մեծ հրաշք, մահից ու արյունից լույս խավար է, վերջին շնչի հետ մեռնում է ամեն ինչ, թեղ հողի, թեղ սեր, թեղ հավերժություն, թեղ աստված, թեղ իմաստություն: Հայկ Նահապետից մինչև Արշակունիներ երկիրը կանգուն է մնացել, որովհետև կյանքն է երկրպագվել, իսկ սրանք ուզում են երկիրը գերեզմանոց դարձնել, ազգը՝ սզավոր: Կործանում են, ինչ իրենց վարդապետությունից առաջ է ստեղծվել, անգամ այն, ինչ հետո հարկադրված են լինելու վերակառուցել«: Իսկ թունավոր մետոլ խոցված Գրիգորը, անգամ մահվան շեմին, հավատում է տղիքոջ թագավորությանը, հոգու անմահությանը, այն մեծ սիրուն, »որ Աստծո Որդին իր գործով ու նահատակությամբ վառեց ընտրյալների հոգում«: Նա լսում է, թե ինչպես է ավերվում Աշտիշատը, թեկուզ չի կարողանում մասնակցել, տեսնում է Վահագնի, Աստղիկի, Անահիտի արձանների տապալումը: Մահվան ու կենաց վերջին արյունալի մարտն է մղվում հեթանոս քուրմերի ու նոր հավատավորների միջև, պարտվելով՝ իրենց զենքերը վայր են դնում հեթանոսները: Հացյաց պուրակում ընկած Գրիգորը, անկարող ոտքի կանգնելու, լսում էր կռիվ վարողների ու մարտի ձայները և հասկանում սպանդի անմտությունը, որովհետև համոզված էր, որ առանց իրեն էլ կործանվելու են հին աստվածները, դրանք դատապարտված են կորստի, առանց իրեն էլ պետք է գիտակցեն, որ միայն հոգեղենն է հավերժական:

Խոր փիլիսոփայություն է դրել Վ. Գրիգորյանը ահեղ մարտերից հետո Գրիգոր Լուսավորչի ու Վրույր քրմապետի հանդիպողման ու նրանց զուգահեռ բաղդատման տեսարանում: Պայքարն օր-հասական էր, մարտը դաժան, սակայն կովողներից շատ քչերն էին հիշում Արամազդի դասերը, թեպետև հաղթում կամ պարտվում էին նրա ոտքերի տակ: Այդ դասերն ուրիշ խորհուրդ ունեին, իսկ այժմ կռիվը վարում էին հանուն ոսկու, որովհետև ասպարեզը մնացել է ոսկու արժեքն իմացողներին, որովհետև հիմա առանց ոսկու ոչ մի հավատ չի հաստատվում, տաճարներ չեն կերտվում, հավատի սպասավորներ չեն լինում: Այդ պայքարից դուրս են մնացել և՛ Գրիգոր Լուսավորչի, և՛ քրմապետ Վրույրը: Մարտը սկսել էին նրանք, բայց դարձել էին արդեն ավերիկ: Լուսավորչի չացյաց պուրակում իր աստծուց ապաշխարություն էր աղերսում գործած մեղքերի համար, քրմապետը մահ էր որոնում հին կուտքերի կործանումից առաջ: Վ. Գրիգորյանը բացում է ողբերգությունը, իսկ ողբերգությունն այն էր, որ անցել էր նրանց ժամանակը, դուրս էին մղվել իրենց գլխավորած հավատի պայքարից: Մեկի հաղթանակը, մյուսի պարտությունը մերձեցրել էին նրանց, և հիմա բախտի քմահաճությամբ կողք կողքի, նույն վրանում, Գրիգորը՝ կորցրած խոսելու ունակությունը, Վրույրը՝ գերի, ոտուժեղ կապված: Արդեն անտեղյակ էին, թե ինչ է կատարվում դրսում, միայն լսում էին ոսկի որոնողների լինգերի ծանր հարվածներն ու գոռոզոցները: »Մեկը՝ հաղթած, մյուսը՝ պարտված, բայց նույնացած ճակատագրով ու նախարարների վճռով, որ պարաններով կապվածին ասելու էին՝ »թե ապրեց սուրբ Գրիգորը, դու էլ կապրես, մեծ քրմապետ«: Այդպես մի ամբողջ օր մնալու էին կողք կողքի, մեկի կրծքին Բարդուղիմեոսը խաչը, մյուսինը՝ խաչված ձեռքերը, մեկի մտքին՝ աղոթք, մյուսին՝ նզովք, մեկն իր աստծուց ներում էր հայցելու թափված արյան համար, մյուսը՝ վրեժխնդրություն, ցանկանալով նրա մահը, ում կյանքից սեփական կյանքն էր կախված«:

»Մանյա այրք« պատմավեպում Վ. Գրիգորյանն առաջադրած գլխավոր նպատակի՝ հեթանոսության ու քրիստոնեության դաժան պայքարի ու վերջինի հաղթանակի գեղարվեստական արտացոլման մեջ, որքան էլ բռնության նկարագրություններին զգալի տեղ է հատկացրել, այնուամենայնիվ, գեղագիտական իր իղնալը կառուցել է բռնության մերժման, բարոյ և սիրո հաստատման գաղափարի հիմքով: Կուպիտ ուժը և բռնությունը այլանդակում ու աղավաղում են ամեն մի գեղեցիկ նպատակ: Եթե ձգտումը հրաշալի է, բայց իրականացման մեթոդներն ու եղանակները՝ գոեհիկ, անընդունելի, հետևաբար գոհեր, հնարավոր է անգամ մեծ գոհեր պահանջող, մերժելի է այդ ձգտումը: Այդտեղ գործում է »Նպատակն արդարացնում է միջոցը« վայրենի սկզբունքը, որը խորթ է քրիստոնեության բարոյականությանը: Վ. Գրիգորյանը վեպի բազմաթիվ հատվածներում, կերպարների բնավորություններում միանգամայն բացորոշ արտահայտել է իր վճռական վերաբերմունքը՝ հաստատելով, որ ինչքան էլ իրականությունը փաթաթում է մարդկանց ծանրածանր պարտադրանքներ՝ չարություն, բռնություն, պատերազմներ, արհավիրքներ, կյանքի բնական խորհուրդն է՝ սերը, հավատը, բարությունը: Թեղ Գրիգոր Լուսավորչի, թեղ հեթանոս քրմապետ Վահուդյաց Վրույրի կերպարների փիլիսոփայական ուղղվածությունը անկախ նրանց ներքն հակասություններից, դավանանքի տարբերություններից, այդ գաղափարի հաստատումն է: